

УДК 37.035.91: 355:23

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ І МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ГОТОВНОСТІ ДО ЛІДЕРСТВА

Ратич Б. Я.

Національна академія Державної прикордонної служби України
ім. Б. Хмельницького, Україна, Хмельницький

У статті проаналізовано педагогічні умови і модель формування у майбутніх офіцерів державної прикордонної служби України готовності до лідерства.

Окрім визначення основних педагогічних умов формування у курсантів готовності до лідерства, враховано, що важливе значення у цій роботі має розробка моделі цього процесу. Модель дозволяє у єдності й цілісності побачити процес формування стійких якостей особистості фахівця, відповідним чином організувати роботу з розвитку психологічної й професійної готовності курсантів до лідерства.

Основними структурними компонентами в цій моделі, взаємодія яких забезпечує її функціонування й цілісність, є цільовий, змістовний, технологічний і результативний.

Ключові слова: готовність до лідерства, лідерські якості педагогічні умови, модель, офіцери-прикордонники.

Ратич Б. Я. Педагогические условия и модель формирования у будущих офицеров-пограничников готовности к лидерству / Национальная академия Государственной пограничной службы Украины им. Б. Хмельницкого, Украина, Хмельницкий

В статье проанализированы педагогические условия и модель формирования у будущих офицеров государственной пограничной службы

Украины готовности к лидерству. Кроме определения основных педагогических условий формирования у курсантов готовности к лидерству, учтено, что большое значение в этой работе имеет разработка модели этого процесса. Модель позволяет в единстве и целостности увидеть процесс формирования устойчивых качеств личности специалиста, соответствующим образом организовать работу по развитию психологической и профессиональной готовности курсантов к лидерству. В этой модели основными структурными компонентами есть целевой, содержательный, технологический и результативный. Взаимодействие этих компонентов обеспечивает ее функционирование и целостность.

Ключевые слова: готовность к лидерству, лидерские качества, педагогические условия, модель, офицеры-пограничники.

Ratych B. Ya. Pedagogical conditions and a model for developing readiness to leadership with intended Ukrainian border guard officer/ The Boghdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytsky

The objective of the article is baring of pedagogical terms of forming for the future border officers-guards of readiness to leadership. In the article pedagogical terms and model of forming for the future officers of national boundary service of Ukraine of readiness for leadership are analyzed. Apart from determination of basic pedagogical conditions of formation of readiness of cadets to leadership, it is taken into account that an important value in this work has development of model of this process. A model allows in unity and integrity to see a forming process of formation of persistent qualities of the individual specialist appropriately to organize the work on development of psychological and professional readiness of cadets to leadership. Basic structural components in this model interaction ensure its functioning and integrity. These components are the target, a meaningful, technology and expected efficiency.

Keywords: readiness to leadership, leader qualities pedagogical terms, model, border officers-guards.

Вступ. Лідерство відображає об'єктивну необхідність в організації спільної діяльності людей. Суспільний характер і поділ праці передбачають узгодженість індивідуальних трудових зусиль людей. Цю функцію щодо упорядкування діяльності людей та управління суспільними процесами здійснюють лідери. Тому лідерство має значення крізь, де є групова, колективна діяльність [2, с. 32]. Соціально-психологічні науки розглядають колектив не тільки як офіційну, формальну організацію, але й як неформальну, неофіційну. А це передбачає наявність і двох форм відносин між людьми. За своєю суттю ці відносини є відносинами керування й підпорядкування. Офіцер як формальний керівник військового колективу офіційно виконує владні повноваження. Його права й обов'язки, так само як і права й обов'язки підлеглих, чітко регламентовані посадовими повноваженнями. У свою чергу неофіційні, неформальні відносини наука визначає як відносини в структурі «лідер – послідовники». Вони нічим не регламентовані, мають іншу, ніж офіційні, основу, але за ступенем впливу на людей найчастіше перевершують офіційні відносини в системі «керівник – підлеглі». З огляду на це **метою статті** є розкриття педагогічних умов формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства.

Стан розробленості проблеми дослідження. На сьогодні вчені досить ґрунтовно розробили основні шляхи та педагогічні умови формування готовності до лідерства у фахівців різних галузей. Зокрема Н. Бабкова-Пилипенко для формування лідерських якостей економістів у професійній підготовці вважає за доцільне підвищувати позитивну мотивацію у студентів до формування лідерських якостей, усвідомлення їх необхідності для ефективної діяльності в майбутньому. Важливе значення, на думку дослідниці, для формування у студентів лідерських якостей має

створення стимулюючого середовища в процесі професійної підготовки, зокрема «ситуацій успіху» на заняттях, а також поглиблення курсу професійної підготовки студентів, введення додаткових навчальних дисциплін, насамперед спецкурсу «Сучасний лідер» [1, с. 14].

Дослідниця Н. Мараховська для формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу пропонує впровадити такі педагогічні умови: спрямування мотиваційно-ціннісної сфери майбутнього вчителя на лідерство в процесі навчання; надання майбутнім учителям сукупності інтегрованих знань про лідерство в педагогічній діяльності; забезпечення розвитку лідерських умінь майбутнього вчителя в процесі навчання; набуття майбутнім учителем практичного досвіду лідерства під час педагогічної практики. Для цього, на думку дослідниці, має значення розробка індивідуального освітнього маршруту, організація навчально-дослідницького проекту та проведення професійно-педагогічного тренінгу [5, с. 8].

У свою чергу А. Видай для формування лідерської спрямованості особистості курсантів пропонує використовувати певні механізми педагогічного керівництва процесом формування лідерської спрямованості курсантів, зокрема формування емоційно-ціннісного ставлення до офіцерської діяльності та основних складових структури лідерської спрямованості. Серед головних умов, що забезпечують успішне педагогічне керівництво процесом формування лідерської спрямованості курсантів, автор називає, по-перше, індивідуально-особистісний підхід, по-друге, структурування навчально-виховного процесу на основі співпраці, взаємонавчання та співтворчості та, по-третє, постійне заохочення курсантів до прийняття педагогічного впливу і саморозвитку [3, с. 123]. Окрім цього, основними механізмами впровадження моделі формування лідерської спрямованості особистості майбутнього офіцера, на думку А. Видай, є розуміння курсантами вимог військової діяльності, її законів та правил, а

також самоаналіз лідерського потенціалу особистості, її індивідуальних якостей, потенційних можливостей для досягнення лідерства, а у подальшому й кращого результату у військовій діяльності [3, с. 144].

Дослідник О. Скрипніков запропонував для формування якостей лідера військового колективу розглядати його як один з пріоритетних напрямів діяльності навчального закладу. Важливо при цьому, на думку вченого, навчально-виховний процес структурувати на основі загальнопедагогічної та методичної підготовки, а також спрямовувати методологічне і технологічне забезпечення функціональних, регулюючих та операційних механізмів на цілісну підготовку офіцера [9, с. 7].

Аналіз наукової літератури свідчить, що вчені насамперед вказують на великий потенціал навчального процесу щодо формування у курсантів готовності до лідерства, на важливість цілеспрямованої продуманої роботи у цьому напрямі, а також на те, що для формування готовності до лідерства потрібно використовувати ті підходи та шляхи, які найбільшою мірою враховують мету та завдання підготовки фахівців, а також специфіку їхньої професійної діяльності.

Результати дослідження. На основі цього ми врахували, що для підготовки офіцера як лідера прикордонного колективу необхідно насамперед з'ясувати вимоги до фахівців у цьому аспекті. З'ясовано, що низку вимог щодо формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства викладено в Освітньо-кваліфікаційній характеристиці. Освітньо-кваліфікаційна характеристика випускника вищого військового навчального закладу є державним нормативним документом, в якому узагальнено зміст освіти, тобто відображено мету освітньої та професійної підготовки, визначено місце військового фахівця в структурі Державної прикордонної служби України і вимоги до його професійної компетентності, інших професійно важливих властивостей та якостей.

Відповідно до нормативно-правових документів, зокрема Законів України «Про державний кордон України», «Про Державну прикордонну службу України», Концепції розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, Директив адміністрації ДПСУ, інших нормативно-правових та розпорядчих актів з прикордонних питань, для організації взаємодії та управління прикордонним підрозділом офіцер повинен на підставі прийнятого рішення, вказівок вищого штабу, наявності сил та засобів організовувати управління в різних умовах обстановки. Важливе значення має діяльність офіцера щодо управління прикордонним підрозділом в умовах загострення обстановки, при проведенні спеціальних заходів щодо пошуку правопорушників та локалізації кризових ситуацій.

Аналіз нормативно-правових документів з організації службової діяльності персоналу ДПСУ, аналіз прав й обов'язків начальника відділу та відділення прикордонної служби і його заступників показує, що в цих обов'язках поєднано вимоги до формального керівника й неформального лідера, тобто це вимоги до офіцера як до військового фахівця та як до офіцера-лідера. Передбачено, наприклад, що майбутній офіцер повинен уміти розвивати в собі й у підлеглих почуття високої особистої відповідальності перед Батьківщиною за надійну охорону державного кордону України, мати сильну волю й високі організаторські здібності для виконання завдань з охорони кордону, уміти правильно поєднувати єдиноначальність і демократизм, розвивати ініціативу, вести роботу щодо згуртування колективів [6]. Такі завдання військовий керівник не може виконати командно-адміністративними методами: він не може наказати любити Батьківщину, не може наказати бути відданим своїй професії, не може наказати бути вольовим. Це сфера виховання, впливу особистісних якостей військового керівника, його авторитету як неформального лідера.

У цьому випадку для підготовки офіцера як лідера прикордонного колективу вища військова школа покликана сформувати майбутнього

фахівця не тільки як організатора оперативно-службової діяльності прикордонних підрозділів, але і як всебічно розвинуту особистість, підготувати його до творчої управлінської праці, що має забезпечити лідерське становище у формальній і неформальній структурі прикордонного колективу.

З урахуванням цього *першою педагогічною умовою формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства було визначено побудову їхньої професійної підготовки з орієнтацією на формування готовності до лідерства відповідно до моделі сучасного офіцера ДПСУ.*

Для цього на кожному етапі професійної підготовки важливо спроектувати такі впливи на особистість курсанта з урахуванням прогностичного результату формування готовності до лідерства як професійно важливої якості офіцера-прикордонника:

формування системи психологічних знань про специфіку управлінської діяльності та лідерської поведінки;

формування системи професійних знань, умінь як складових професійної підготовки офіцера-лідера;

допомога в освоєнні управлінської діяльності методом лідерства;

ознайомлення із способами творчої професійної діяльності, що виходять за рамки механічного виконання службових обов'язків та свідчать про лідерські уміння;

формування системи ціннісно-емоційних відносин в індивідуально значимих професійних ситуаціях з позиції лідера.

Комплексна робота за відповідними напрямками має забезпечити формування психологічної й професійної готовності курсантів до лідерства.

При визначенні другої умови формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства було враховано напрацювання вчених (О. Барабанщиков, Л. Божович, М. Боришевський, Л. Виготський,

Н. Вознюк, М. Дьяченко та ін.) щодо того, що початковим етапом формування тих чи інших особистісних властивостей є набуття знань. Загалом учені ведуть мову про такий порядок: знання – поняття – переконання – потреби – якості – поведінка. Знання, підкреслюють дослідники, можуть бути керівництвом до дії тільки коли стануть переконаннями, тобто коли інформативну сторону буде поєднано із спрямованістю, стимулом до дії.

Для роботи з формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства важливе значення має також позиція Є. Шиянова та І. Котової про те, що основним шляхом формування знань є навчання, а провідним засобом – зміст навчання [13, с. 145]. Це означає, що для формування готовності до лідерства важливе значення має надання курсантам знань про лідерство, його значення для організації прикордонного підрозділу при виконанні завдань з охорони кордону, а також про основні лідерські якості особистості. На основі цих знань у курсантів формується система їхніх поглядів і переконань щодо лідерства та необхідності формування у себе готовності до нього.

Отже, першою ланкою у процесі формування готовності до лідерства слід вважати опанування курсантами знань про лідерство. Знання курсант здобуває у процесі навчання через ознайомлення із суттю лідерства, його змістом, функціонуванням у суспільстві. Зокрема великі можливості для надання курсантам знань про лідерство в історичному аспекті має навчальна дисципліна «Історія України». При вивченні цієї дисципліни курсанти можуть дізнатися про найвидатніші постаті з української історії, про їхнє значення для становлення української нації, про вплив на духовний розвиток національної спільноти.

У свою чергу про значення лідерства у життєдіяльності прикордонного колективу та організації завдань з охорони державного кордону найбільше курсанти можуть дізнатися при вивченні таких

навчальних дисциплін, як «Методика роботи з персоналом у підрозділах ДПСУ» та «Психологія управління». При вивченні цих дисциплін важливими в аспекті лідерства є вивчення питань про засоби формального і неформального лідерства при організації життєдіяльності прикордонного підрозділу, ефективної організації виконання завдань з охорони державного кордону, налагодження відповідної міжособистісної взаємодії з підпорядкованим персоналом, особами, що перетинають державний кордон у пунктах пропуску, представниками органів виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими формуваннями з охорони громадського порядку і державного кордону та жителями прикордоння.

На основі цього визначено, що однією з педагогічних умов формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства має бути *введення проблематики лідерства до змісту соціально-гуманітарних дисциплін, зокрема «Історії України», «Психології управління» та «Методики роботи з персоналом у підрозділах ДПСУ».* Окрім цього, великий потенціал в цьому аспекті має розробка спеціального курсу «Лідерство і його значення при організації життєдіяльності прикордонного підрозділу», за допомогою якого можна ґрунтовно ознайомити курсантів з основними теоріями лідерства та організувати роботу щодо формування у них готовності до лідерства.

При цьому важливо відбір змісту навчального матеріалу, системи педагогічних засобів і технологій здійснювати з опорою на мотиваційно-особистісну, когнітивно-професійну, процесуально-діяльнісну та емоційно-вольову складові готовності курсантів до лідерства. У цьому випадку необхідно при викладанні дисциплін соціально-гуманітарного циклу звертати увагу на ті аспекти, що містять знання про її цілі, засоби, способи та результати діяльності лідера, уміння вибирати стиль керування підлеглими; готовність і здатність його видозмінювати й адаптувати до нових умов, а також уміння встановлювати певні відносини.

При визначенні наступної педагогічної умови формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства було використано основні положення діяльнісного підходу, відповідно до якого особистість розвиваються насамперед у діяльності (Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, А. Деркач, Є. Климов, В. Шадриков та ін.). При цьому вченні зазначають, що результатом діяльності є не тільки той чи інший продукт, але й сама особистість, зміни її особистісних якостей [4, с. 99].

Для нас важливою була також позиція К. Платонова щодо того, що той чи інший вид діяльності висуває до людини певні вимоги. При цьому, зазначає дослідник, професійній здібності, як і будь-які психологічні якості особистості, розвиваються тільки в процесі тієї діяльності, для виконання якої вони потрібні, та в процесі якої вони, відповідно, активізуються [7].

У цьому аспекті має значення сам характер організації спільної навчальної діяльності, для забезпечення якої необхідним є відбір певних педагогічних засобів формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства, зокрема методів навчання. Йдеться про те, що для формування готовності у майбутніх офіцерів-прикордонників до лідерства, як зазначають учені (Т. Бендас, Б. Паригін, Л. Шалагінова та ін.) мають значення ті методи, які дозволяють створити умови для прояву у курсантів ініціативності, самостійності, уміння відстоювати свою думку. Цим завданням якнайкраще відповідають активні методи. Як зазначає С. Смирнов, саме активні методи «реалізують установку на більшу активність суб'єкта в навчальному процесі, на протигагу так званим традиційним підходам, де учень відіграє досить пасивну роль» [10, с. 169]. Серед активних методів слід вказати на значення для формування готовності до лідерства проблемного навчання. Саме проблемне навчання

дозволяє створити у навчальному процесі ситуації, розв'язання яких стимулює розвиток пізнавальної активності курсантів, їхніх здібностей.

Окрім проблемних методів, для активізації навчально-пізнавальної діяльності курсантів важливе значення має й евристична лекція. А. Хуторської визначає евристичну лекцію як таку форму навчання, при якій викладач при викладенні матеріалу допомагає студентам створювати нові знання чи розуміння, формулювати проблеми, робити власні відкриття. До евристичних можна зарахувати такі лекції, які забезпечують умови для створення студентами чи викладачем нових освітніх продуктів, що досягається за допомогою вибору смислу, цілей та структури лекції [12, с. 194–196].

Серед активних методів важливе значення для формування у курсантів готовності до лідерства має і *диспут* (і її похідні дискусія, дебати, полеміка). Дискусію можна охарактеризувати як активне вираження курсантами своїх думок, доказування та відстоювання їх при колективному обговоренні важливої проблеми. Як зазначають О. Степанов та М. Фіцула, диспут вчить самостійно мислити, обстоювати власні погляди, розвиває вміння аналізувати й аргументувати твердження, поважати думку інших, критично оцінювати чужі й власні судження [11, с. 349–350].

Серед педагогічних засобів формування готовності курсантів до лідерства важливе значення мають і навчально-творчі завдання. Як зазначає С. Рубінштейн, «там, де при вихованні та самовихованні результатом є сам розвиток і формування особистісних психічних властивостей, цього результату можна і потрібно досягати в діяльності, спрямованій безпосередньо на вирішення життєвих завдань, що виникають перед людиною» [8, с. 155]. Процес навчання становить замкнений цикл, що охоплює засвоєння (накопичення) знань, оволодіння методами і прийомами їх здобування та застосування. Саме тому творчі завдання можна вважати ефективним засобом виховання у курсантів працьовитості, наполегливості,

волі, характеру та цілеспрямованості.

Загалом, як зазначають дослідники (Н. Мойсеюк, С. Смирнов, А. Хуторської, В. Ягупов та ін.), використання активних методів навчання допомагає формувати активність курсантів, їхнє вміння відстоювати свою позицію, в загальному підсумку – їхню готовність до лідерства.

На основі цього можна стверджувати, що ще однією важливою педагогічною умовою формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства має бути *використання сучасних методів навчання, що підвищують активність суб'єктів навчання та містять елементи змагальності при вирішенні професійно-орієнтованих завдань*.

Далі також було враховано, що важливе значення у роботі з формування готовності майбутніх офіцерів до лідерства має особистість педагога, його особистий приклад. Він є зразком для наслідування, своєрідною моделлю, відповідно до якої відбувається формування особистості. А. Макаренко називав вплив прикладом – методом наслідування, підкреслюючи, що метод наслідування у вихованні має велике значення. У цьому випадку курсанти практично засвоюють відносини, характерні для персоналу ДПСУ, різні прийоми і засоби впливу на підлеглих, якими користуються офіцери та викладачі. Вони вчаться того, як треба себе вести у тій чи іншій ситуації, як будувати відносини з начальниками, підлеглими і товаришами по службі.

У роботі з формування у курсантів готовності до лідерства викладач повинен насамперед чітко визначитися з метою: формулювати навчальні цілі як спеціальні, комплексні або інтегровані залежно від необхідного формування у курсантів якостей, необхідних для професійної діяльності та становлення як лідера. Завдання викладача – домогтися також того, щоб задіяти у курсантів установку на розвиток і саморозвиток, щоб сформувати у них не тільки прагнення, але й потребу в лідерській діяльності. Для цього важливо, щоб викладач вказував і на зв'язок готовності до лідерства із

статусом курсанта у групі та можливостями його самореалізації в навчальній та професійній діяльності.

Для роботи з формування у курсантів готовності до лідерства викладач повинен володіти і певними особистісними якостями, мати відповідні ціннісні орієнтації, насамперед щодо справедливості, необхідності поваги та взаємодопомоги у колективі. Зокрема педагог повинен усвідомлювати, що він виховує особистість, яка буде відповідати за підпорядкований персонал, за ефективну організацію його взаємодії у досить складних і часто напружених умовах професійної діяльності.

Таким чином, особистість викладача – це важливий фактор, що визначає результативність формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства. Важливе значення для формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства має відповідний рівень підготовки викладачів. Саме тому визначено, що четверта педагогічна умова формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства має передбачати *організацію спеціальної наукової й методичної підготовки викладачів до формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства*.

Окрім визначення основних педагогічних умов формування у курсантів готовності до лідерства, враховано, що важливе значення у цій роботі має розробка моделі цього процесу. Модель дозволяє у єдності й цілісності побачити процес формування стійких якостей особистості фахівця, відповідним чином організувати роботу з розвитку психологічної й професійної готовності курсантів до лідерства.

Основними структурними компонентами в цій моделі, взаємодія яких забезпечує її функціонування й цілісність, є цільовий, змістовний, технологічний і результативний. Їхнє виділення ґрунтується на науковому положенні про зміст процесу навчання. Цільовий компонент охоплює мету й завдання, вирішення яких забезпечує її досягнення, зокрема йдеться про

формування у курсантів системи психологічних знань про специфіку управлінської діяльності, лідерської поведінки, формування системи професійних знань, умінь і бажання їх передавати підлеглим, освоєння управлінської діяльності методом лідерства та ін.

Змістовний компонент моделі дозволив конкретизувати зміст освіти з урахуванням цілей формування у курсантів навичок лідерства. Змістовний компонент моделі формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства – це відносно самостійна частина змісту професійної освіти, засвоєння якої необхідне особистості для того, щоб стати лідером. Зміст професійної підготовки офіцера-лідера було визначено з урахуванням необхідності формування моделі сучасного офіцера ДПСУ.

Наступний – технологічний компонент системи – об'єднує такі складові, як викладання, мотиви суб'єктів навчання, форма організації пізнавальної діяльності, методи навчання та механізми процесу навчання.

Результативний компонент моделі представляє взаємозалежні аспекти готовності до лідерства за інструментальним й емоційним типами. Завданням, які курсант вирішує як лідер, відповідають мотиваційно-особистісний, когнітивно-професійний, процесуально-діяльнісний та емоційно-вольовий компоненти готовності курсантів як система професійних, психологічних і ціннісно-емоційних відносин у прикордонному колективі.

Висновки. Основними педагогічними умовами формування готовності курсантів до лідерства є: побудова професійної підготовки курсантів з урахуванням необхідності формування готовності до лідерства відповідно до моделі сучасного офіцера ДПСУ; введення проблематики лідерства до змісту соціально-гуманітарних дисциплін та розробка спецкурсу «Лідерство і його значення при організації життєдіяльності прикордонного підрозділу»; використання сучасних методів навчання, що містять елементи змагальності при вирішенні професійно-орієнтованих

завдань; організація спеціальної наукової й методичної підготовки викладачів до формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства. Основою для дослідно-експериментальної роботи з формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства слід вважати модель формування цієї професійно важливої властивості.

Перспективами подальших досліджень є характеристика організації, змісту і методики дослідно-експериментальної роботи з формування у курсантів готовності до лідерства.

Література:

1. Бабкова-Пилипенко Н. П. Формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. П. Бабкова-Пилипенко. – Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський гуманітарний університет», Ялта, 2011. – 23 с.
2. Вдовюк В. И. Военно-педагогическая этика советского офицера [Текст] / В. И. Вдовюк. – М.: ВПА, 1981. – 150 с.
3. Видай, А. Ю. Формування лідерської спрямованості особистості майбутнього офіцера ЗС України: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / А. Ю. Видай. – Київ, 2002. – 196 с.
4. Деркач А. А. Акмеология: учеб. пос. / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин. – СПб.: Изд-во: Питер, 2003. – 256 с.
5. Мараховська Н. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. В. Мараховська. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2009. – 24 с.

6. Освітньо-кваліфікаційна характеристика на випускника Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2010. – 118 с.
7. Платонов Ю. П. Психология коллективной деятельности: Теор.-методол. аспект / Ю. П. Платонов. – Л.: ЛГУ, 1990. – 181 с.
8. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: ПИТЕР, 1999. – 712 с.
9. Скрыпников О. И. Психолого-педагогические условия формирования качеств лидера у курсантов военных институтов (общепедагогический аспект): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. И. Скрыпников. – М., 1999. – 184 с.
10. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования [Текст]: от деятельности к личности / С. Д. Смирнов. – М.: Академия, 2003. – 302 с.
- Степанов, О. М. Основи психології і педагогіки: навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2006. – 520 с. – (Альма-матер).
11. Хуторской А. В. Современная дидактика: уч. для вузов / А. В. Хуторской. – СПб : Питер, 2001. – 544 с.
12. Шиянов Е. Н. Развитие личности в обучении: учеб. пособие для студентов пед. вузов / Е. Н. Шиянов, И. Б. Котова. – М.: Академия, 2000. – 288 с.

References:

1. Babkova-Pylypenko N. P. Formuvannja lidersjkykh jakostej majbutnikh ekonomistiv u procesi profesijnoji pidghotovky : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ped. nauk : spec. 13.00.04 «Teorija i metodyka profesijnoji osvity» / N. P. Babkova-Pylypenko. – Respublikansjkyj vyshhyj navchaljnyj zaklad «Krymsjkyj ghumanitarnyj universytet», Jalta, 2011. – 23 s.
2. Vdovjuk V. Y. Voенno-pedagoghycheskaja etyka sovetskogo ofycera [Tekst] / V. Y. Vdovjuk. – М.: VPA, 1981. – 150 s.

3. *Vydaj A. Ju. Formuvannja lidersjkoji sprjamovanosti osobystosti majbutnjogho oficera ZS Ukrajiny: dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.05 / A. Ju. Vydaj. – Kyjiv, 2002. – 196 s.*
4. *Derkach A. A. Akmeologhyja: ucheb. pos. / A. A. Derkach, V. Gh. Zazykyn. – SP-b.: Yzd-vo: Pyter, 2003. – 256 s.*
5. *Marakhovsjka N. V. Pedaghoghichni umovy formuvannja lidersjkykh jakostej majbutnykh uchyteliv u procesi navchannja dyscyplin ghumanitarnogho cyklu: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ped. nauk: spec. 13.00.04 «Teorija i metodyka profesijnoji osvity» / N. V. Marakhovsjka. – Kharkivs'kyj nacional'nyj pedaghoghichnyj universytet imeni Gh. S. Skovorody, Kharkiv, 2009. – 24 s.*
6. *Osvitnjo-kvalifikacijna kharakterystyka na vypusknika Nacional'noji akademiji Derzhavnoji prykordonnoji sluzhby Ukrajiny im. B. Khmeljnyckogho. – Khmeljnyckyj: Vyd-vo NADPSU, 2010. – 118 s.*
7. *Platonov, Ju. P. Psykholohyja kollektivnoj dejatel'nosti: Teor.-metodol. aspekt / Ju. P. Platonov. – L. : LGhU, 1990. – 181 s.*
8. *Rubynshtejn, S. L. Osnovy obshhej psykholohyy. – SPb.: PYTER, 1999. – 712 s.*
9. *Skrypnykov O. Y. Psykholohgo-pedaghoghycheskye uslovyja formirovanyja kachestv lydera u kursantov voennykh ynstytutov (obshhepedaghoghycheskij aspekt): dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / O. Y. Skrypnykov. – M., 1999. – 184 s.*
10. *Smyrnov S. D. Pedaghoghika y psykholohyja vysshhegho obrazovanyja [Tekst]: ot dejatel'nosti k lychnosti / S. D. Smyrnov. – M. : Akademyja, 2003. – 302 s.*
11. *Stepanov O. M. Osnovy psykholohiji i pedaghoghiky: navch. posib. / O. M. Stepanov, M. M. Ficula. – K. : Akademvydav, 2006. – 520 s. – (Aljma-mater).*
12. *Khutorskoj, A. V. Sovremennaja dydaktyka: uch. dlja vuzov / A. V. Khutorskoj. – SPb : Pyter, 2001. – 544 s.*
13. *Shyjanov E. N. Razvytye lychnosti v obuchenyy: ucheb. posobyje dlja studentov ped. vuzov / E. N. Shyjanov, Y. B. Kotova. – M.: Akademyja, 2000. – 288 s.*